

دانشگاه خوارزمی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

عنوان پایان نامه:

سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی

(از کودتای ۲۸ مرداد تا سقوط سلطنت)

استاد راهنما:

دکتر محمدتقی مختاری

استاد مشاور:

دکتر سهراب یزدانی

دانشجو:

فاطمه زینلی خیرآباد

اسفند

۱۳۹۰

چکیده

جنگ جهانی دوم، ظهور نظامی را در پی داشت که دو قدرت عمده‌ی شرق و غرب اساس آن را تشکیل می‌داد و سایر کشورها در پیرامون هر یک از این دو قطب به صورت متحدین یا به اصطلاح اقمار آنها قرار داشتند.

در این زمان در ایران با وقوع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، محمدرضاشاه به عنصر تعیین‌کننده‌ی سیاست خارجی ایران تبدیل شده بود و در چنین نظام جهانی، شاه به دلایل گوناگون از دولت شوروی رهبر بلوک شرق، دوری گزید و منافع و سیاست‌های خود را همسو با غرب و رهبر آن ایالات متحده امریکا قرار داد.

از این هنگام تاریخ روابط ایران و شوروی را می‌توان بر اساس تحولات نظام بین‌المللی، به دو دوره‌ی عمده تقسیم کرد. دوره‌ی اول از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا سال ۱۳۴۱ بود که روابط ایران و شوروی تحت تأثیر جنگ سرد و دوره‌ی تشنج میان دو بلوک شرق و غرب، با بحران‌های عمده‌ای روبرو بود. دوره‌ی دوم از سال ۱۳۴۱ تا سقوط سلطنت در سال ۱۳۵۷، که روابط دو کشور در بعد سیاسی بدون بحران خاصی جریان داشت و در بعد اقتصادی در سطح همکاری‌های گسترده‌ی اقتصادی و فنی بود. شروع این دوره به دلیل تعهد ایران به شوروی مبنی بر عدم واگذاری پایگاه موشکی به قدرتها در شهریور ۱۳۴۱ بود. پذیرش این تعهد تحت تأثیر حوادثی چون تغییر در سیاست خارجی امریکا نسبت به ایران و همچنین مساعد شدن اوضاع بین‌المللی برای شروع دوران تنش‌زدایی بود.

در این دوره، سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی مقاومت در برابر نفوذ سیاسی این دولت و در عین حال برقراری روابط گسترده‌ی اقتصادی و فنی با آن بود و این روابط برای دولت شوروی، به نوعی تعدیل‌کننده‌ی روابط سیاسی عمیق ایران با غرب بود. بنابراین اساس روابط دو کشور را در این دوران همکاری‌های اقتصادی تشکیل می‌داد.

واژه‌های کلیدی: ایران، شوروی، امریکا، سیاست خارجی، نظام بین‌المللی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۷	بخش اول: کلیات تحقیق
۸	۱-۱- مقدمه
۹	۲-۱- بیان مسئله
۱۰	۳-۱- سوالات تحقیق
۱۰	۱-۳-۱- سوال اصلی
۱۱	۲-۳-۱- سوالات فرعی
۱۱	۴-۱- فرضیه‌های تحقیق
۱۱	۱-۴-۱- فرضیه‌ی اصلی
۱۱	۲-۴-۱- فرضیه‌های فرعی
۱۲	۵-۱- اهمیت تحقیق
۱۲	۶-۱- اهداف تحقیق
۱۲	۷-۱- روش تحقیق
۱۳	۸-۱- پیشینه‌ی تحقیق
۱۴	۹-۱- معرفی منابع و مأخذ
۱۹	۱۰-۱- سازماندهی تحقیق
۲۰	بخش دوم: بررسی ساختار نظام بین‌الملل از پایان جنگ جهانی دوم تا شروع دوران تنش‌زدایی
۲۱	۱-۲- بررسی ساختار نظام بین‌الملل (۱۹۴۵ تا ۱۹۶۲م)

۲۱	۱-۱-۲-تعریف و ویژگی‌های نظام بین‌الملل
۲۳	۲-۲-نظام دوقطبی
۲۴	۱-۲-۲- معنا و مفهوم نظام دوقطبی
۲۴	۲-۲-۲- جنگ سرد و زمینه‌های شکل‌گیری آن
۲۷	۳-۲-۲- شکل‌گیری دو بلوک و تحکیم آنها
۳۱	۳-۲- دوره‌ی تنش‌زدایی
۳۱	۱-۳-۲- معنا و مفهوم تنش‌زدایی
۳۱	۲-۳-۲- بحران کوبا و آغاز دوران تنش‌زدایی
۳۴	۴-۲- تأثیر نظام دوقطبی بر اوضاع خاورمیانه
۳۹	بخش سوم: پیشینه‌ی روابط ایران و شوروی در دوره‌ی پهلوی
۴۰	۱-۳- روابط ایران و شوروی در دوره‌ی پهلوی اول
۴۰	۱-۱-۳- عهدنامه‌ی مودت
۴۲	۲-۱-۳- نخست‌وزیری سردار سپه و سیاست شوروی در قبال آن
۴۴	۳-۱-۳- روابط ایران و شوروی در دوره‌ی سلطنت رضاشاه
۴۸	۲-۳- هجوم متفقین به ایران و سقوط رضاشاه
۴۸	۱-۲-۳- سیاست خارجی نزدیکی به آلمان نازی
۴۹	۲-۲-۳- علل حمله‌ی متفقین
۵۱	۳-۲-۳- هجوم متفقین به ایران
۵۲	۳-۳- روابط ایران و شوروی در دوره‌ی پهلوی دوم (۱۳۳۲-۱۳۲۰ ه.ش)
۵۲	۱-۳-۳- امضای پیمان اتحاد سه‌گانه

- ۵۴ - ۲-۳-۳- کنفرانس تهران
- ۵۵ - ۳-۳-۳- مسئله‌ی امتیاز نفت شمال
- ۵۸ - ۴-۳-۳- شوروی و بحران آذربایجان و کردستان
- ۶۳ - ۵-۳-۳- نقش بحران آذربایجان در روابط ایران، شوروی و امریکا
- ۶۴ - ۶-۳-۳- موضع شوروی در قبال دولت مصدق
- ۶۹ - بخش چهارم: سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی از کودتای ۲۸ مرداد تا ۱۳۴۱.ش
- ۷۰ - ۱-۴- اصول کلی سیاست خارجی ایران در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۱
- ۷۰ - ۱-۱-۴- سیاست خارجی؛ معنا و مفهوم و عوامل تأثیرگذار بر آن
- ۷۲ - ۲-۱-۴- سیاست ناسیونالیسم مثبت
- ۷۴ - ۲-۴- ایران در دوره‌ی حاکمیت نظام دوقطبی
- ۷۴ - ۱-۲-۴- اهمیت استراتژیک ایران برای امریکا
- ۷۸ - ۲-۲-۴- اهمیت استراتژیک ایران برای شوروی
- ۸۰ - ۳-۲-۴- گرایش ایران به سوی غرب و دوری از شوروی
- ۸۶ - ۳-۴- دولت کودتا و روابط آن با شوروی
- ۹۰ - ۴-۴- پیمان بغداد و تأثیر آن بر روابط ایران و شوروی
- ۹۱ - ۱-۴-۴- زمینه‌های تشکیل پیمان بغداد و علل عضویت ایران در آن
- ۹۵ - ۲-۴-۴- واکنش شوروی به عضویت ایران در پیمان بغداد
- ۹۷ - ۳-۴-۴- بهبود مناسبات ایران و شوروی
- ۱۰۰ - ۵-۴- قرارداد دفاعی ایران و امریکا و تأثیر آن بر روابط ایران و شوروی
- ۱۰۰ - ۱-۵-۴- زمینه‌های تشکیل این قرارداد

۱۰۲	۲-۵-۴- پیشنهاد قرارداد عدم تعرض از سوی شوروی
۱۰۳	۳-۵-۴- واکنش شوروی به انعقاد قرارداد دفاعی
۱۰۷	۶-۴- سالهای بحرانی روابط ایران و شوروی
۱۱۲	بخش پنجم: روابط ایران و شوروی از سال ۱۳۴۱ تا سقوط سلطنت
۱۱۳	۱-۵- تنش‌زدایی و سیاست مستقل ملی
۱۲۰	۲-۵- تعهد ایران به عدم واگذاری پایگاه موشکی به قدرتها
۱۲۰	۱-۲-۵- تعهد عدم واگذاری پایگاه موشکی و دلایل پذیرش آن از سوی ایران
۱۲۴	۲-۲-۵- تأثیر این تعهد بر روابط ایران و شوروی
۱۲۶	۳-۵- روابط سیاسی ایران و شوروی در دهه‌ی ۱۳۴۰ ه.ش
۱۳۱	۴-۵- روابط سیاسی ایران و شوروی در دهه‌ی ۱۳۵۰ ه.ش
۱۳۲	۱-۴-۵- خلیج فارس و شوروی
۱۴۱	۵-۵- روابط اقتصادی ایران و شوروی از ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ه.ش
۱۵۲	۶-۵- روابط نظامی ایران و شوروی
۱۵۴	۷-۵- سیاست شوروی در قبال انقلاب اسلامی
۱۶۰	نتیجه‌گیری
۱۶۶	پیوست
۱۷۸	فهرست منابع

بخش اول

کلیات تحقیق

سیاست خارجی و تعاملات دیپلماتیک، تابعی از شرایط و عنصرهای داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی می‌باشد. تقریباً کمتر رابطه دوجانبه‌ای را می‌توان بین کشورها یافت که متغیرهای مزبور را نداشته باشد. اما اینکه فهم و وزن هر کدام از متغیرهای پیش‌گفته چقدر است، از نظر تحلیلی در فهم سیاست خارجی مهم می‌باشند. در مورد روابط ایران و شوروی، عنصر بین‌المللی به گونه‌ای پیوسته، برجسته بوده است. این مسئله در ارتباط با دوره‌ی خاص سلطنت محمدرضا شاه در سالهای پس از جنگ جهانی دوم، نمود بیشتری می‌یابد.

بررسی سیاست و روابط خارجی ایران در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ ه.ش، باید با توجه به ماهیت نظام بین‌الملل در سالهای پس از جنگ انجام گیرد، چرا که ایران در عصر رقابت دو ابر قدرت به لحاظ استراتژیک جایگاه ویژه‌ای به دست آورده بود و کشورهای غربی در محاسبات خود برای مهار کمونیسم در مرزهای جنوبی شوروی به ایران نقشی فعال داده بودند.

در ایران، وقوع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، منجر به قبضه شدن قدرت در دست شاه و به تناسب آن تغییرات عمده در عرصه‌ی سیاست ایران شد. نمود آشکار این تغییرات را می‌توان در زمینه‌ی سیاست خارجی ایران دید. بعد از کودتای ۲۸ مرداد و همراه با قدرت‌گیری و فرمانروایی مطلق شاه در کشور، تصمیم‌گیری در مورد سیاست خارجی ایران نیز شخصاً در اختیار او قرار گرفت. شاه که تداوم حکومتش را مدیون تلاشهای ایالات متحده در جریان کودتای ۲۸ مرداد می‌دانست، خود را ناگزیر از اتکای بیشتر به این کشور می‌دید. این اتکای بیش از حد به امریکا و وابستگی ناشی از آن، یک پیامد عمده به دنبال داشت و آن اینکه همسویی سیاستهای شاه با امریکا در نظام مبتنی بر دو قطب، خواسته یا ناخواسته به تقابل میان ایران و شوروی می‌انجامید. بر این اساس در طول دوره‌ی ۲۵ ساله‌ی سلطنت شاه پس از کودتای ۲۸ مرداد، روابط ایران و شوروی همراه با چالش‌ها، بحران‌ها و فراز و نشیبهای فراوانی بوده که این فراز و نشیبها اغلب معلول تحولات نظام بین‌المللی بود.

با وجود این برای آزمون فرضیه‌ی این تحقیق، نمی‌توان فقط به نظام بین‌المللی به عنوان نقش‌دهنده‌ی اصلی سیاست خارجی ایران در برابر شوروی توجه داشت، بلکه عوامل اصلی جهت‌گیریهای سیاست ایران نسبت به

شوروی را باید همچنین در شرایط فرهنگی و روابط اجتماعی و ماهیت طبقات هیئت حاکمه نیز جستجو کرد و لذا روش منطقی، توجه به هر دو عامل درونی و بیرونی می‌باشد، اما با توجه به این نکته که عوامل بیرونی نقش اصلی را در تعیین سیاست خارجی در این دوره به عهده داشته‌اند، در تعیین چگونگی مناسبات خارجی ایران و شوروی، فرض اصلی مبتنی بر این اصل است که سیاست خارجی ایران در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷، تابعی از تغییر و تحولات نظام و روابط بین‌الملل بوده است.

آنچه در مورد روابط ایران و شوروی در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷، متفاوت از روابط دو کشور در دیگر دوره‌ها و همچنین متفاوت از روابط ایران با دیگر قدرتهای جهانی می‌نماید، این است که در مورد این دوره می‌بایست و یا بهتر آنست که سیاستهای ایران در قبال شوروی مورد مطالعه قرار گیرد؛ برخلاف موارد دیگر که همواره سعی شده سیاستهای قدرتهای جهانی نسبت به ایران مورد توجه قرار گیرد. در سراسر این دوره شوروی به دلایل گوناگون خواهان برقراری روابط سیاسی، اقتصادی و نظامی با ایران بود، ولی این دولت ایران بود که بنا به مقتضیات گوناگون و هماهنگی با سیاستهای امریکا، جهت‌گیریها و سیاستهای مختلفی در برابر شوروی اعمال می‌کرد.

ما در این نوشتار سعی خواهیم نمود ضمن توجه به سیاستهای شوروی در برابر ایران، جهت‌گیریها و سیاستهای ایران نسبت به شوروی را در اولویت قرار داده و با در نظر گرفتن عنصر نظام بین‌المللی به عنوان مهمترین عامل جهت‌گیریهای سیاسی دو کشور در قبال یکدیگر، به تشریح مهمترین عوامل و انگیزه‌های اعمال این سیاستها بپردازیم.

۱-۲- بیان مسئله

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ که به سقوط دولت مصدق منجر شد، در حقیقت پایانی بر سیاست خارجی موازنه‌ی منفی و آغازی بر پیوندهای عمیق سیاسی بین شاه و ایالات متحده امریکا بود، به گونه‌ای که همراهی استراتژیک شاه با سیاستهای منطقه‌ای و جهانی ایالات متحده در این دوره عامل عمده‌ای در تبیین سیاست خارجی

حکومت وی به شمار می‌آید. در این شرایط حکومت شاه با خصومت قدرتهای همسایه به خصوص اتحاد شوروی و نیروهای ملی‌گرا و تندرو عرب که وی را یکی از مأموران امپریالیسم غرب به شمار می‌آوردند مواجه شد. با وجود این بعد از سقوط دولت مصدق، روسها به دلایل گوناگون از جمله اهمیت استراتژیک ایران در نظام بین‌الملل دو قطبی و همچنین سیاست همزیستی مسالمت‌آمیز شوروی بعد از مرگ استالین، علاقه‌ی زیادی به گسترش روابط با ایران نشان دادند اما تلاش‌های صورت گرفته در این زمینه مانع از بروز بحران در روابط دو کشور نشد.

سیاستهای غرب‌گرای ایران به خصوص در پیمان بغداد و پیمان نظامی این کشور با ایالات متحده، ضربه‌ای جدی بر منافع منطقه‌ای شوروی وارد می‌کرد. این اقدامات که منجر به واکنش شدید شوروی گردید، مناسبات میان دو کشور را در طول سالهای ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۱ دچار بحران کرد.

در سال ۱۳۴۱ دولت ایران طی اعلامیه‌ای به دولت شوروی اطمینان داد که به هیچ کشور خارجی حق داشتن پایگاه موشکی در خاک ایران را نخواهد داد. از این زمان سیاست دولت شوروی نسبت به ایران تغییر یافته و مناسبات دو کشور در همه‌ی جوانب رو به گسترش نهاد. با وجود این، دولت ایران طی دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ ه.ش (۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ م) به دلیل وابستگی به غرب به پیشنهادهای شوروی مبنی بر گسترش روابط سیاسی و نظامی، به گونه‌ای محتاطانه جواب رد می‌داد اما دولت شوروی به دلیل پیوندهای عمیق اقتصادی و بازرگانی و منافع وسیعی که در این زمینه داشت، در برابر سیاستهای شاه نسبت به خلیج فارس و جهان غرب بردباری بیشتری نشان می‌داد.

۱-۳- سوالات تحقیق

۱-۳-۱- سوال اصلی

دولت ایران به عنوان دولتی وابسته به بلوک غرب و دولت شوروی در مقام رهبر بلوک شرق در این دوره چه

چالش‌ها، توافقات و برخوردهایی در روابط بین خود داشتند؟

۱-۳-۲- سوالات فرعی

- ۱- علتگرایش ایران به سمت غرب و دوری از شوروی چه بود؟
- ۲- وابستگی ایران به امریکا چه تأثیری بر روابط ایران و شوروی داشت؟
- ۳- آیا دولت ایران در سیاست‌گذاریهای خود نسبت به شوروی، به منافع ملی خود توجه داشت؟

۱-۴- فرضیه‌های تحقیق

۱-۴-۱- فرضیه‌ی اصلی

روابط ایران و شوروی در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ را می‌توان متأثر از وابستگی ایران به غرب، به دو دوره تقسیم کرد: از سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۱ یعنی همزمان با دوران جنگ سرد در سطح جهانی، دوره‌ی بحران در روابط بین دو کشور بود. ولی از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ که همزمان با دوران تنش‌زدایی در سطح بین‌المللی است، روابط دو کشور، مسالمت‌آمیز و مبتنی بر گسترش روابط اقتصادی بود.

۱-۴-۲- فرضیه‌های فرعی

- ۱- حکومت ایران به عنوان حکومتی محافظه‌کار و سلطنتی در نظام دوقطبی پس از جنگ جهانی دوم، به سوی جهان سرمایه‌داری گرایش یافت و به دلیل ترس از توسعه‌طلبی و نفوذ ایدئولوژیک شوروی از این دولت دوری جست.
- ۲- وابستگی ایران به امریکا، عامل اساسی در کاهش روابط سیاسی و نظامی ایران با شوروی و افزایش روابط گسترده‌ی اقتصادی با این کشور شد.
- ۳- ایران منافع خود را در همسویی با سیاست‌های غرب قرار داده بود، بنابراین در سیاست-گذاریهای خود نسبت به شوروی، هم به منافع غرب و هم به منافع ملی خود که در پیوند با غرب بود توجه داشت.

۱-۵- اهمیت تحقیق

تحقیقات انجام شده در حوزه‌ی روابط ایران و شوروی در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷، بسیار محدود بوده و تقریباً منبعی پژوهشی مختص این موضوع تألیف نشده است. از آنجا که دوره‌ی مورد نظر، از نظر زمانی دوره‌ای گسترده و از نظر اهمیت مقطعی حساس در تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود، بررسی این موضوع از اهمیت خاصی برخوردار خواهد بود.

با توجه به اهمیت دولت شوروی به عنوان رهبر بلوک شرق و نقش آن در صحنه‌ی سیاست‌های جهانی این دوره، مطالعه‌ی روابط ایران به عنوان دولتی وابسته به امریکا با این کشور در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷، بر اهمیت تحقیق خواهد افزود.

۱-۶- اهداف تحقیق

هدف این پژوهش پرداختن به موضوع سیاست خارجی ایران بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا سقوط سلطنت در سال ۱۳۵۷ به طور عام و بررسی سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی در همین زمان به طور خاص می‌باشد. در این تحقیق سعی خواهد شد تا علاوه بر بررسی و تفسیر نظریاتی که در راستای تبیین ماهیت سیاست خارجی ایران در این دوره عنوان شده، به شناختی نسبی از عملکرد سیاست خارجی دولت ایران در قبال شوروی در برهه‌ی زمانی ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ دست یابیم.

۱-۷- روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، روش بررسی و تحقیق سیاسی و تاریخی بارویکردی توصیفی-تحلیلی می‌باشد. بر این اساس، این پژوهش ضمن مطالعه‌ی روابط سیاسی و اقتصادی دو کشور و علل و زمینه‌های رخداد این روابط، به بررسی سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی از کودتای ۲۸ مرداد تا سقوط سلطنت می‌پردازد. روش‌های جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادی است و ابزارها شامل کتب، اسناد و آرشیوها و مطبوعات می‌باشد.

سازمانها و نهادهایی که از امکانات و مساعدت آنها استفاده شد شامل کتابخانه‌ی موسسه مطالعات تاریخ معاصر، کتابخانه و بخش نشریات مجلس و مرکز پژوهش‌ها و اسناد وزارت امور خارجه می‌باشند.

۸-۱- پیشینه‌ی تحقیق

تحقیقات انجام شده در زمینه‌ی روابط خارجی ایران و شوروی در دوره‌ی پهلوی دوم، اغلب پژوهش‌ها و تألیفاتی بوده که به صورت کلی به بررسی روابط خارجی ایران با سایر کشورها پرداخته و در این میان روابط ایران و شوروی نیز مورد مطالعه قرار گرفته است. بنابراین پژوهشهایی که خاص روابط ایران و شوروی در سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ نوشته شده باشند، انگشت‌شمارند.

از جمله پژوهش‌هایی که می‌توان گفت به گونه‌ای مستقل به مطالعه‌ی روابط ایران و شوروی در دوره‌ی پهلوی دوم اختصاص یافته است، کتاب "اتحاد جماهیر شوروی و انقلاب اسلامی ایران" از الهه کولایی می‌باشد. این کتاب گرچه به طور خاص به بررسی‌های سیاست‌های شوروی در مورد انقلاب اسلامی ایران توجه دارد ولی به نحو گسترده‌ای روابط دو کشور را در دوره‌ی پهلوی دوم مورد مطالعه قرار می‌دهد. کتاب مزبور به سه بخش عمده تقسیم می‌شود و هر بخش دربرگیرنده‌ی چند فصل است. بخش نخست، سیاست خارجی شوروی و استراتژی این کشور در جهان سوم را مورد مطالعه قرار می‌دهد. بخش دوم، سیر اجمالی رابطه‌ی ایران و شوروی را از ۱۹۱۷ تا ۱۹۶۳ (انقلاب اکتبر شوروی تا ۱۳۴۱ ه.ش) بررسی می‌کند و بخش سوم به بررسی روابط دو کشور از سال ۱۳۴۱ تا وقوع انقلاب در ۱۳۵۷ می‌پردازد. نویسنده در این بخش تلاش دارد ضمن بررسی سیاست‌های ایران، امریکا و شوروی را در چارچوب نظام دوقطبی، سیاست‌های شوروی را در قبال انقلاب اسلامی از شروع قیام ۱۵ خرداد در سال ۱۳۴۲، تشریح کند.

کتاب دیگری که به طور مستقل به موضوع این تحقیق اختصاص یافته، کتاب "روابط نواستعماری شوروی با ایران" از محسن حیدرنیا می‌باشد که ضمن تحلیل سیاست روسیه و روسیه‌ی شوروی، روابط ایران و شوروی را در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۲ مورد بررسی قرار می‌دهد. گرچه این اثر تلاش دارد روابط و رفتارهای شوروی را در قبال ایران، بر پایه‌ی روابط استعماری تحلیل کند و در این میان ممکن است برخی واقعیات نادیده

گرفته شود ولی این کتاب هم در ارتباط با روابط سیاسی و اقتصادی دو کشور و هم بویژه در رابطه با واکنش مطبوعات شوروی بعد از وقوع هر رخداد مهمی در روابط مابین، مطالب ارزشمندی ارائه می‌کند.

کتاب "روابط ایران و روسیه" نیز اثر تازه انتشار یافته‌ای است که به کوشش مهدی سنایی و جهانگیر کرمی جمع‌آوری شده است. این اثر که مجموعه مقالاتی از محققان مختلف را در خود جای داده است، گرچه در رابطه با موضوع تحقیق مطالب مختصری دارد ولی به واسطه‌ی پرداختن به زوایای گوناگون روابط دو کشور در طی دوره‌های مختلف، نظرات و دیدگاه‌هایی را مطرح می‌سازد که قابل تأمل است.

۹-۱- معرفی منابع و مأخذ

منابعی که در تحقیق حاضر مورد استفاده قرار گرفته‌اند، از لحاظ محتوایی سه دسته‌ی عمده تقسیم می‌شوند. از آن‌جا که تحقیق حاضر شامل سه قسمت تقریباً متفاوت یعنی بررسی ساختار نظام بین‌الملل، بررسی روابط ایران و شوروی در فاصله‌ی سالهای ۱۳۰۴ تا ۱۳۳۲ و سیاست ایران نسبت به شوروی از کودتای ۲۸ مرداد تا سال ۱۳۵۷ می‌باشد، منابعی که در هر کدام از این سه قسمت مورد استفاده قرار گرفته‌اند نیز متفاوت می‌باشند. بنابراین همان‌گونه که گفته شد منابع مورد استفاده نیز شامل سه دسته‌ی متفاوت از لحاظ محتوایی می‌باشند.

دسته‌ی اول، آثاری هستند که معمولاً در بخش دوم تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند و اساساً به بررسی تعاریف و ساختار نظام بین‌الملل و اوضاع خاورمیانه پس از جنگ جهانی دوم می‌پردازند.

از جمله‌ی این آثار کتاب "مبانی تحلیل سیاست بین‌الملل" اثر کی. جی. هالستی است که درصدد تشریح اصول و مبانی تحلیل سیاست بین‌الملل برآمده و به توضیح چارچوب‌های اصلی در فهم روابط بین‌الملل می‌پردازد. در این کتاب تلاش شده تا ابزارهای لازم در اختیار خواننده گذاشته شود تا شخصاً بتواند به وسیله‌ی آن ابزارها تحلیل‌گر مسائل بین‌المللی شود و استفاده‌ای که از این کتاب در تحقیق حاضر شد، توجه به همین نکته است که با توجه به چارچوب‌های اصلی نظام بین‌الملل، توزیع قدرت و رفتار بازیگران در نظام پس از جنگ جهانی دوم به چه صورت بوده است.

کتاب "تاریخ دیپلماسی و روابط بین‌الملل" نوشته‌ی احمد نقیب‌زاده نیز جزء این دسته از منابع است. این کتاب تحولات روابط بین‌الملل و حوادث جهان را از سال ۱۶۴۸ (پیمان وستفالی) تا هزاره‌ی جدید و حادثه‌ی ۱۱ سپتامبر مورد بررسی قرار داده است. در تحقیق حاضر از بحث‌های مربوط به مسائل مهم بین‌المللی از پایان جنگ جهانی دوم تا شروع دوران تنش‌زدایی، استفاده شده است.

کتابهایی چون "روابط بین‌المللی خاورمیانه" اثر لوئیس فاست و "تاریخ جهان اسلام در قرن بیستم" نوشته‌ی راینهارد شولتسه، از جمله آثاری هستند که به بررسی مسائلی همچون استعمار، اشغال نظامی جوامع اسلامی از سوی ممالک غرب، حرکت به سوی دموکراسی، ظهور ملی‌گرایی جدید و مواجهه با نظام سلطه‌ی جهانی در این کشورها پرداخته‌اند. تأثیر نظام بین‌الملل پس از جنگ جهانی دوم بر اوضاع خاورمیانه و جهت‌گیری کشورهای این منطقه نسبت به بلوک‌های شرق و غرب و در نهایت توجه به موقعیت ایران در این دوره و در میان کشورهای منطقه، مباحثی بود که از این منابع مورد استفاده قرار گرفت.

دسته‌ی دوم، منابعی هستند که روابط ایران و شوروی را از هنگام روی کار آمدن حکومت پهلوی اول تا وقوع کودتای ۲۸ مرداد در سال ۱۳۳۲ مورد توجه قرار داده‌اند. از این دسته می‌توان به کتاب "غرب و شوروی در ایران سی سال رقابت" اثر جورج لنچافسکی اشاره کرد. این کتاب به بررسی رقابت قدرتهای روس و انگلیس در ایران در فاصله‌ی سالهای ۱۹۱۸ تا ۱۹۴۸ (۱۲۹۷ تا ۱۳۲۷ ه.ش) می‌پردازد. نویسنده اطلاعات ارزشمندی در رابطه با جهت‌گیری سیاست شوروی در قبال روی کار آمدن رضاشاه ارائه می‌دهد که در این تحقیق نیز مورد استفاده واقع شده است.

کتاب "اتحاد جماهیر شوروی و رضاشاه" نوشته‌ی اکبر ولی‌زاده اثر دیگری از این دسته است که با بهره‌گیری از منابع مستند تاریخی در پی آن است نشان دهد که پیدایش دولت جدید شوروی چه تأثیری بر استراتژی‌ها و رفتار این کشور در مقابل ایران و حکومت پهلوی داشته است و فراز و فرودهای این روابط تحت تأثیر چه عواملی بوده است. تغییر سیاست دولت شوروی در قبال حکومت تازه تأسیس پهلوی، از جمله بحث‌های این کتاب بود که در تحقیق حاضر مورد استفاده واقع شد.

آثاری چون "تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره‌ی رضاشاه" نوشته‌ی علی‌اصغر زرگر، "ایران و قدرتهای بزرگ در جنگ جهانی دوم" اثر ایرج ذوقی و سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۵۷-۱۳۰۰ نوشته‌ی هوشنگ مهدوی نیز از جمله آثاری هستند که در این رابطه حاوی مطالب ارزشمندی می‌باشند. کتاب "خواب آشفته‌ی نفت" نوشته‌ی محمدعلی موحد نیز جزء منابعی است که در بررسی دوره‌ی قبل از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب شرح ملی شدن نفت، تلاش‌های مصدق و شرح تعامل‌ها و تقابلهای مراکز قدرت در آن زمان است و تلاش دارد با نگاهی انتقادی اندیشه‌ها، رفتارها و تصمیم‌های مصدق را بازخوانی کند. در تحقیق حاضر در رابطه با مسائل نفتی دوره‌ی ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ از مباحث این کتاب استفاده شده است.

در این رابطه کتابهای "نفت ایران: جنگ سرد و بحران آذربایجان" اثر ریچارد کاتم و "مسکو: زمستان سرد ۱۳۲۴" نوشته‌ی هوشنگ طالع نیز منابع قابل توجه و ارزشمندی می‌باشند که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

اما دسته‌ی سوم منابع که در حقیقت در بررسی موضوع اصلی این تحقیق، یعنی سیاست ایران نسبت به شوروی در فاصله‌ی سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ مورد استفاده قرار گرفته‌اند، آثاری هستند که خود شامل سه بخش کتب، اسناد و روزنامه‌ها می‌باشند. از آن جا که آثاری که به طور مستقل به بررسی این موضوع پرداخته باشند بسیار معدود می‌باشند، در منابع کتابی مربوط به این موضوع، آثاری مورد توجه قرار گرفته‌اند که یا به طور عام روابط خارجی ایران را بررسی کرده‌اند یا روابط ایران و آمریکا را مورد مطالعه قرار داده‌اند و یا ژئوپلیتیک ایران را در دوران پس از جنگ جهانی دوم بررسی کرده‌اند.

از جمله تألیفاتی که به روابط خارجی ایران به طور عام پرداخته‌اند، ولی در زمینه‌ی موضوع این پژوهش، مطالب مفیدی عرضه کرده‌اند، می‌توان به کتاب "روابط خارجی ایران (دولت دست‌نشانده ۱۳۵۷-۱۳۲۰)" اثر علیرضا ازغندی اشاره کرد. نویسنده در این کتاب نظام بین‌المللی را عنصر عمده‌ی تحلیل روابط ایران و شوروی در نظام دوقطبی پس از جنگ می‌داند و علت گرایش شاه به آمریکا را احساس عدم امنیت از توسعه‌طلبی

شوروی بیان می‌کند. وی معتقد است جهت‌گیری سیاست خارجی همگام با امریکا، ایران را به کشوری دست-نشانده تبدیل کرد که این دست‌نشانده‌گی نه تنها به کاهش مشروعیت حکومت کمک نمود بلکه نظام سیاسی را درگیر بحران شدیدی کرد که منجر به انقلاب شد. در این تحقیق در بررسی اصول سیاست خارجی ایران و جهت‌گیری سیاست این کشور در برابر شوروی از مباحث این کتاب استفاده شد.

کتاب "تاریخ نوین ایران" اثر م.س ایوانف نیز از جمله کتابهایی است که در زمینه‌ی این پژوهش، مطالب مفیدی ارائه داده است. این نویسنده‌ی مارکسیست روسی در داوریه‌های تاریخی خود، عقاید مارکسیستی‌اش را نیز گنجانده و به طور کلی این اثر به دور از یکجانبه‌نگری مارکسیستی نمی‌باشد ولی مطالب بسیار ارزشمندی بویژه از روابط اقتصادی دو کشور ارائه داده است.

دو کتاب "دیکتاتوری و توسعه‌ی سرمایه‌داری" اثر فرد هالیدی و "اقتصاد سیاسی ایران" اثر محمدعلی کاتوزیان نیز از دیگر آثاری است که در رابطه با موضوع تحقیق گرچه به اختصار، ولی به گونه‌ای مفید نظرات و تحلیل‌های ارزشمندی دارند.

بخش دیگری از منابع مورد استفاده، آثاری است که اساساً روابط ایران و امریکا را مورد مطالعه قرار داده‌اند ولی این منابع به دلیل شرایط خاص بین‌المللی و نظام دو قطبی حاکم بر این دوره، با موضوع تحقیق رابطه‌ای مستقیم داشته و می‌توان مطالب ارزشمندی از سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی از آنها استخراج کرد. از جمله‌ی این منابع می‌توان کتاب "سیاست خارجی امریکا و شاه" اثر مارک گازیوروسکی را نام برد. این اثر در بیان بخش‌هایی چون استراتژی جهانی امریکا درباره‌ی ایران و برنامه‌ها و کمک‌هایی که به منظور جلوگیری از نفوذ کمونیسم در ایران اعمال کرده، مطالب بسیار با ارزشی را عنوان کرده است. از دیگر موارد این منابع، کتاب "ایران و امریکا" اثر حسن واعظی می‌باشد که به شرح دکتربین‌های روسای جمهور امریکا در این دوره پرداخته و این دکتربین‌ها که ارتباطی مستقیم با موضوع کمونیسم و شوروی دارند از جمله بحث‌های مورد استفاده در این پژوهش بوده است.

دسته‌ی دیگر منابع، آثاری هستند که به بررسی اهمیت ژئوپلیتیکی ایران پرداخته‌اند. از آنجا که ژئوپلیتیک ایران عامل عمده‌ای در توجه قدرتها به این کشور بویژه پس از جنگ جهانی دوم بوده است، این منابع نیز حاوی مطالب ارزشمندی در رابطه با روابط ایران و شوروی می‌باشند. از جمله‌ی این منابع می‌توان "قبله‌ی عالم" اثر گراهام فولر را نام برد. این کتاب مجموعه‌ای از اطلاعات کلیدی درباره‌ی ایران و موقعیت ژئوپلیتیکی آن و روابطش با همسایگان و دیگر کشورهای جهان است. این کتاب کوششی است برای تحلیل سیاست خارجی ایران در گذشته، حال و آینده به اتکای عوامل داخلی تشکیل‌دهنده‌ی آن. این اثر ضمن بررسی تقابل تاریخی ایران با روسیه به دلیل ویژگیهای ژئوپلیتیکی خاص خود، به تحلیل استراتژی شوروی در ایران پس از جنگ جهانی دوم و ابزارهای این کشور برای نفوذ در ایران می‌پردازد که این مطالب ارزشمند در تحقیق حاضر نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

از دیگر آثار مربوط به این دسته از منابع از کتاب "ژئوپلیتیک و سیاست خارجی ایران" نوشته‌ی جواد اطاعت و کتاب "ژئوپلیتیک تاریخی ایران" نوشته‌ی یارمحمد بای می‌توان نام برد.

بخش مهمی از منابع تاریخ معاصر، اسناد می‌باشند. در ارتباط با موضوع این تحقیق بدون شک مهمترین و بیشترین حجم اسناد، مربوط به مرکز اسناد و پژوهش‌های وزارت خارجه می‌باشد که متأسفانه به علت زمان زیادی که برای در اختیار گرفتن این اسناد می‌بایست صرف کرد، دسترسی به بسیاری از این اسناد امکانپذیر نشد. با این حال برخی از اسناد این مرکز و همچنین اسناد موجود در موسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از کتب مربوط به جمع‌آوری اسناد، کتاب "روابط ایران و شوروی (چپ در ایران به روایت اسناد ساواک)" که از انتشارات وزارت اطلاعات می‌باشد نیز در این پژوهش استفاده شده است.

هرچند در این دوره مطبوعات کشور، کاملاً تحت سلطه‌ی نظام سیاسی قرار داشته و سانسوری گسترده بر آنها حاکم بود اما این جراید در جهت جلب حمایت عمومی برای سیاستهای دولت، اقدام به انعکاس نگرش‌ها و اقدامات دولت پهلوی نموده‌اند. نشریات وزارت خارجه، روزنامه‌ی اطلاعات و کیهان به عنوان منابع مهم مطبوعاتی این دوره مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

۱-۱۰- سازماندهی تحقیق

بخش اول: کلیات تحقیق

بخش دوم: بررسی ساختار نظام بین‌الملل (۱۹۷۹-۱۹۴۵)

بخش سوم: پیشینه‌ی روابط ایران و شوروی

بخش چهارم: سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی از سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۱ ه.ش

بخش پنجم: سیاست خارجی ایران نسبت به شوروی از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ه.ش

نتیجه‌گیری

پیوست

منابع

بخش دوم

بررسی نظام بین‌الملل از پایان جنگ جهانی دوم تا شروع دوران
تنش‌زدایی